

TOLDI KOMPOZÍCIÓJÁNAK KIALAKULÁSA.

Az a folyamat, mellyel Arany Ilosvai históriájából *Toldiját* megalkotta, eddig ismeretlen. Maga a költő erre vonatkozólag tudtunkkal sehol sem nyilatkozott, pedig egyedül ő tudott volna hiteles felvilágosítást adni arról, mi ragadta meg először figyelmét Toldi Miklós történetéből, hogyan bővült és alakult lelkében az anyag, míg végleges formáját elnyerte. Az irodalomtörténet tehát kénytelen megelégedni annak egyszerű megállapításával, hogy Arany *Toldi* anyagát jórészt Ilosvai krónikájából vette s forrásának töredékes, legfeljebb külsőleg összefüggesztett adataiból kitűnő, a maga nemében tökéletes kompozíciót alkotott. Azonban, ha *Toldi* kialakulásának pontos története a költő titka maradt is, a kész műnek vannak olyan tulajdonságai, melyek egy és más oldalról reávilágítanak annak folyamatára. Természetesen e tekintetben teljes bizonyosságot megállapítani nem lehet, csak megközelítő valószínűséget. De Arany *Toldija* olyan érték, hogy reá vonatkozólag a feltevések és valószínűségek is fontosságot nyernek.

Próbáljuk meg tehát a *Toldi* kialakulásának folyamatát megrajzolni. Feladatunk természetéből következők, hogy vizsgálódásunk körébe pusztán a nyersanyagot vonjuk: hogyan formálja cselekvénnyé Arany az eseményeket, és nem vizsgáljuk azokat a módokat és eszközöket, amelyekkel az Ilosvainál talált zavaros mesék, meg nem okolt mozzanatok halmazát művészi hatású költői alkotássá nemesítette. Célunk csak Arany szerkesztői eljárásának megállapítása, nem pedig költői képzelete elevenítő és teremtő munkájának vizsgálata.

*

Mindenki előtt ismeretes a *Toldinak* az a sajátja, hogy cselekvénye szabályosan két félre oszlik. Az első hat ének eseményei a hős gyilkossága körül csoportosulnak; Toldi ellenfele György, a gonosz bátya; a cselekvény színhelye Nagyfalu és környéke. A VII-től XII-ik énekig terjedő második rész középpontja a bajvívás; a hős ellenfele a cseh bajnok; az események színtere Pest-Buda. Az első rész napsütéssel kezdődik s viharos éjtszakával végződik — ezzel párhuza-

mosan a hős sorsa mind rosszabbra fordul; a második rész cselekvénye este indul meg s ragyogó napsütéssel végződik, jelképezve mintegy a hős sorsának jóra fordulását.

A cselekvény e kettéosztása *Toldi* kialakulásának kérdésében alapvető fontosságú. De alig kell mondanunk, hogy ha a következőkben *Toldi* első és második részéről beszélünk, értve az előbbin az első hat, az utóbbin az utolsó hat éneket, az csak feladatunk egyszerűsítése végett történik. Mert egyszerűsmindenkorra hangsúlyozzuk, hogy *Toldi* cselekvénye szerves egész, s a két rész szorosan összefügg, mint ok és okozat, bűn és jóvátétel, vágy és megvalósulás.

Másik, már nem oly feltűnő sajátysága *Toldinak*, hogy a két része szimmetrikus kiképzésű, azaz az első rész énekei párhuzamosak és megfelelők a második rész énekeivel; helyesebben: az első hat ének mindegyikének van a második részben többé-kevésbé megfelelő párja.

Ez a megfelelés egészen nyilvánvaló a IV. és X. éneknél: mindkettőnek tárgya Miklós találkozása Bencével, amott a nádásban, emitt a temetőben. Szembetűnő a párhuzamosság II. és VIII. éneknél: mind a kettő György álnokságát mutatja be, amint öccse megrontására tör, csak hogy az egyikben szemben szidja Miklóst, a másikban hát megett rágalmazza. Eléggé világos az V. és IX. éneknél; mindkettő Miklós egy-egy erőpróbás kalandja, ott a réti farkasokkal, itt az elszabadult bikával. De nem nehéz párhuzamot találni az I. és VII. ének közt; mindkettőnek tárgya egy-egy, Miklós sorsára döntő jelentőségű találkozás: amott találkozása Lacfi hadával, emitt az özvegyvel cselekvésre készteni s megindítja életének egy nagy fordulatát. Párhuzamba állítható a III. és XI. ének is, mindkettőben embert öl Miklós, bár ellentétes körülmények közt. Végül a VI. éneknek megfelel a XII-ik; párhuzamos mozzanataik: György megráfálása és megbüntetése; Miklós vitézi pályájának terve és megvalósulása; Miklós búcsúja anyjától s találkozása vele.

A párhuzamos énekek figyelmes áttanulmányozása arról tanúskodik, hogy Arany szándékosan képezte ki az egyiket a másik megfelelő ellentétévé vagy magasabb fokozatú párjává. A *Toldinak* ebből a két sajátyságából, hogy két szabályos részre oszlik, s az első rész énekei párhuzamba állíthatók a második rész énekeivel, egészen természetesen azt lehet következtetni, hogy cselekvénye két külön esemény összetételéből alakult, s azokat azután a költő egymásnak megfelelően képezte ki.

Ezt a két eseményt, illetőleg ezek eredeti forrását nézetünk szerint pontosan meg lehet állapítani a jeligék segítségével. Arany ugyanis, amint tudjuk, *Toldi* minden egyes éneke elé jeligét tett, valamennyit Ilosvai históriájából. E jeligékkel

nemcsak az énekek tárgyát jelölte meg, hanem amint maga mondja, a forrását is. Alkalmazásuk összefügg az ő «epikai hitel» elvével («hígyetek ne nekem, hanem Ilosvai irásának...»), amely, bár csak évek múlva fogalmazta meg, már nyilván a *Toldi* foganásakor teljesen kialakult lelkében.

Ha *Toldi* jeligéit Ilosvai históriájának megfelelő helyeire visszahelyezzük, akkor azt találjuk, hogy az első részben a II., III. és IV. énekek jeligéi egy összefüggő helyre utalnak, mely a 33-ik sortól az 52-ikig terjed. Ebben Ilosvai elmondja, hogy Toldi Miklós otthon lakik édesanyjával, együtt dolgozik a béresekkal; mikor György bátyja Budáról megjő, a rúdhányó szolgák közé sompolyog s a rudat kétannyira veti. György ezért megfeddi. Majd megöli bátyja egyik szolgáját; ezért réten és nádon bujdosik. Anyja sajnálja és titkon élelmezi. A második részben a VII., XI. és XII. énekek jeligéi utalnak Ilosvai egy összefüggő helyére, mely a 117-ik sortól a 160-ikig terjed. Ennek tárgya Miklós találkozása az özvegygyel, bosszúfogadása, bajvívása s vitézzé emelkedése.

Mivel Ilosvai e két, külön-külön összefüggő részlete Miklós gyilkosságát és bajvívását, tehát Arany *Toldi*jának két leglényegesebb eseményét adja, azt hisszük, joggal feltételezhető, hogy *Toldi* cselekvényének legelső és legeredetibb eleme Ilosvainak e két helye. S ha ily módon Ilosvai históriájának e két, külön-külön összefüggő részletében felismertük a *Toldi* koncepciójának legelső mozzanatát; ha e mellé figyelembe vesszük azt a kétségtelen tényt, hogy Arany e két eseménysorozat elemeit egymással párhuzamosan képezte és egészítette ki: akkor körülbelül megkaptuk a kulcsot *Toldi* kialakulásának problémájához.

*

Azt hisszük, nem kell sok bizonyítás ahhoz, hogy a *Toldi* legelső anyagául szolgáló két eseménysorozat közül először Miklós diadalmas bajvívása ragadta meg Arany figyelmét. Már csak azért is, mert ez már Ilosvaiban költőileg kikerekített, szemellátható kedvvel kidolgozott és kiszínezett részlet, míg a másik csak külső összefüggésű anyagghalmaz. Ilosvainak ez az eddig kellőképpen nem méltatott helye Miklóst is előnyösebb színben tünteti fel, mint egyebütt, s noha a bajvívást, a népies ízlésnek megfelelően, birkózássá fokozza le,¹ még sem nehéz benne, a vallásosságnak, a lovagiasságnak s vitézségnek, a középkori magyar lovag e három vezetőeszméjének csíráit

¹ A lefokozást a logika is megkövetelte: lovagi viadalban a nagyerejű, de fegyverforgatásban gyakorlatlan Miklós aligha győzhetett volna. Ezért tartotta meg Arany is a lefokozott formájú mérkőzést, sőt ő, művészi érzékel, erőpróbára változtatta. *Szerk.*

felfedezni. Ilosvainak ez a részlete, mely kerektségével kiemelkedik a zavaros krónikából, a monda fejlődésének nyilván arra a mozzanatára utal, amikor a Toldi-monda, Négyesy megállapítása szerint, még nem színeződött át burleszkké, hanem még egészen lovagi szellemű volt.

Nagyon valószínű, hogy Ilosvainak ez a helye indította meg, mint fejlődésre alkalmas mag Arany szellemének munkáját: a *Toldi* nagyszerű kompozíciója belőle sarjadzott ki. Analogiául szolgál *Toldi estéje*, mely szintén bajvívásból, az öreg Toldi Miklósnak az olasz vitézzel való viadalából, Ilosvai históriájának egy másik, hasonló kereksgű részletéből fejlett ki. Sőt a bajvívás, úgy látszik, annyira asszociálódott Arany lelkében Toldi Miklós alakjához, hogy a trilógia utoljára készült részének, *Toldi szerelmének* cselekvényében kétszer is szerepelteti ezt az indítékot.

Toldi kompozíciójának magva tehát igen nagy valószínűséggel Miklós bajvívása a cseh vitézzel, az özvegyasszonynak tett fogadástétellel, mint előzménnyel, Lajos király kitüntetésével, mint következménnyel, úgy, ahogy az Ilosvai históriájában meg van írva. Ez szolgáltatta *Toldi* cselekvényének VII., XI. és XII. énekét. Előzményeül meg önként kínálkozott Ilosvai krónikájában a hős első gyakosságának eseménycsoportja: volt benne epikai anyag, a vitézek rúd- és kőhányásában korfestő vonás, s a hős népies foglalkozására utalva, («Lát minden dologhoz az béres szolgálakkal») alkalmat adott Aranynek népies rajzokra, amire a pályázat is serkentette.

Egyébként már Ilosvainál is Miklós első budai útja második gyilkossága miatt történt, s e körülmény is reávezethette Aranyt, hogy hőse budai útját gyilkosságával hozza okozati kapcsolatba. (Arany Miklósnak — Ilosvai szerint való — első gyilkosságát köti össze második budai útjával).

Azonban amilyen jól tagolt, mondhatni művészileg kikerekített anyagot kapott Arany a bajvívás eseményében, époly széteső, megokolás nélkül egymás mellé sorakoztatott adatok halmaza volt Ilosvainál ez a korábbi eseménycsoport — művészi kiformalása Arany tehetségét erős próbára tehetette. A próbát fényesen megállta. Az eseménycsoportot hármastagra képezte ki — amint a bajvívás körül elrendeződő események sorozata is háromtagú már Ilosvainál.

A főeseménynek, a gyilkosság jelenetének kiképzésére talán alakítólag hatott a bajvívás jelenete. Ennek hatása tehetette a rúdhányó szolgálakat Miklós ellenfeleivé, a gonosz bátya eszközeivé; az egész jelenetet pedig a bajvívás lovagias mérkőzésének lovagiatlan ellenképévé, mintegy tragikus paródiájává.

Aránylag könnyen juthatott Arany a nádasban való bujdosás mozzanatának megteremtésére. Miklós bujdosása, lelki-

furdalásának rajzával, a gyilkosság természetes következménye, s a nádasban elének táruló népies jelenetek szinte önként folynak az édesanya ételküldéséből, amit Arany megtalált már Ilosvainál.

Nehezebb lehetett a gyilkosság előzményének, okának, a testvérek viszályának kitalálása. Bár általánosságban útmutatást adott neki e tekintetben Ilosvai: utal már ő is a testvérek különböző helyzetére s a kisebbik fiúnak az idősebbik alá rendelt viszonyára; támogatta őt a népszellem, mely az idősebb testvért rendszeren szeretetlennek, kapzsinak és érdemtelennek rajzolja s szeretetét a kisebbre árasztja; segítette a népelet, melynek tanúsága szerint a legtöbb testvérviszály oka az örökségen való osztozkodás: mégis a II. ének kigondolása Arany alkotó tehetségének igazi diadala.

*

A *Toldi* sajátos kompozíciója e két rész okozatos összeillesztéséből keletkezett.

Arany első lépése az volt, hogy hőse gyilkosságát okozati összefüggésbe hozta bajvívásával s bűnnek fogta fel a jóvátételhez. Ha a *Toldi*-trilógia többi tagját s a balladák legtöbbjét tekintjük, a bűnt és kiengesztelését vagy a bűnt és büntetését Arany egész epikája alapproblémájául foghatjuk fel — bizonyára összefüggésbe hozhatjuk a görög tragikusok és Shakespeare állandó tanulmányozásával. Arany *Toldit* életének optimista korszakában írta, mikor felfogása szerint a bűn még aránylag könnyebben volt jóvátehető. Amint tudjuk, felfogása e tekintetben tragikusabbra fordult, s például a *Daliás idők* enyhe erkölcsi jóvátétele *Toldi szerelmében* már tragikus bűnhődéssé változott.

Az *eposz* kialakulásának következő mozzanata az volt, hogy a költő az okozatosan összefüggesztett két részt egymás analógiájára kibővítette. György szidalmának magasabb fokozatú párjául költötte György ármánykodását, s a nádas bujdosás jeleneteinek mintájára illesztette a második részbe a tésztába sütött száz aranynek történetét. Viszont az özvegygel való találkozás mintájára tette az első rész elejére a Laczi hadával való találkozást, mely különben ide, mint Miklós népies foglalkozásának illusztrációja, amúgy is kitűnően illett, s a XII. ének mintájára költötte az első részt befejező VI. éneket. Azután ezeket az egymás hatására keletkezett cselekvénytagokat párhuzamosan, egymás ellentéteivé vagy magasabb fokozatú párjaivá képezte ki s így a két részt művészi szimmetriába állította.

Ez a szimmetria, az első és második rész énekeinek párhuzama és sokszor kisebb, jelentéktelenebb részleteikben való megfelelése, *Toldi* kompozíciójának egyik eredetisége és szép-

sége. Hogy ennek gondolatát mi kelthette Aranyban, nem tudjuk. Mint különösséget említhetjük, hogy bizonyos párhuzam, helyesebben kettősség, Ilosvaiban is megvan. Csak az első 160 sort, *Toldi* forrását véve alapul, a következő ismétléseket találjuk: Miklós kétszer esik gyilkosságba, kétszer vegyül rúd-hányó vitézek közé, kétszer megy Budára, kétszer kap kegyelmet stb. Csakhogy mindez annyira kezdetleges és művészietlen, hogy szinte lehetetlenségnek látszik, hogy ez adta volna *Toldi* művészi szimmetriájának eszméjét.

Nézzük, hogyan nyilvánul e szimmetria *Toldi* énekeiben. Láttuk, hogy Arany már a két rész főeseményeit, Miklós gyilkosságát és bajvívását is párhuzamba állítja s az előbbit az utóbbinak alsóbb fokozatú ellentétes párjává képezi ki. Ez a kettő szándékolt ellentétességéből is következtethető. Miklós gyilkossága György bátyja mesterkedésének s a saját maga indulatosságának szomorú következménye; félig öntudatlan, mindenestre szándéktalan esemény, bűn, melyet hatalmas lelkipurdalás követ, a gonosz bátya üldözésének törvényes alapot szolgáltat s a hőst óhajtott céljától a lehető legmesszebb veti. Bajvívása ellenben tudatos rákészülés fényes eredménye, bajnoki erejének, ügyességének, szemességének gyümölcse; a kor felfogása szerint bűnének jóvátétele, erkölcsi nyereség, mely feldúlt lelkiismeretének nyugalmat szerez s vitézi életvágját megvalósítja.

Párhuzamosan van kiképezve a II. ének a VIII-ikkal. György szeretetlensége, szidalma, alacsony lélekre valló ingerlése, tettegessége, melyek részint kapzsiságból, részint irigy féltékenységből erednek, mintegy magasabb fokban ismétlődnek Lajos király előtti ármányában, mikor öccsét beárulja, befekettíti, hogy a vitézi életre lehetlenné tegye s vagyonát törvényesen magához kaparintsa. De jellemző a különbség is. Amott, szemtől-szemben, kíméletlenül, gorombán viselkedik, emitt, hát megett, ármánykodik s gyűlöletét, kapzsiságát, udvari ember módjára, színes szavakba rejti. Van bizonyos megfelelés az énekek végén is: Miklós a megszegyenyítés után tántorogva megy ki és zokog; György felsülése után szédelegve távozik s dühöng.

Tökéletesen párhuzamos a IV. ének a X-ikkal, Miklósnak Bencével való találkozása amott a nádasban, emitt a temetőben. Mindkettő Ilosvai egy-egy adatán alapul. Amaz azon, hogy Toldiné a nádasban bujdosó fiát titkon éllelmezi, ez pedig a rozstésztaiba süttött száz arany adatán. A hűtös szolga alakja ez utóbbiból került az elsőbe, viszont a küldés motívuma az előbbiből az utóbbiba, mert Ilosvainál Miklós és szolgája egyszerre indulnak útnak. Vannak e két jelenet részletei között is megegyező mozzanatok: Miklós itt is, ott is alszik. De míg nádasi álma nehezen jön, rövid, kínos s mintegy kiállott szenved-

déseinek lelki képe, addig temetői álma derült, biztató s a bekövetkező örvendetes eseményeknek mintegy költői előkészítése. Azután Bence mind a két helyre váratlanul, meglepetés-szerűen érkezik; mindkét esetben anyja küldi részint jó tanáccsal, biztatással, részint jó étellel. Az elsőben a fehér cipónak csak jó foszlós bele van; a másodikban már száz arany tartalma is, de ez is, az is egyformán jól esik a szeretet után sóvárgó fiúnak. Szerepel végül mindkettőben humoros színezettel a kulacs. Az elsőben vért ereszt, piros bort, a másodikban már száraz, csak a külseje nedves a ráhullott harmattól.

*

A második rész kialakulásával kapcsolatban kell reámutatnunk a népmesének *Toldira* tett hatásáról. Arany a VIII. éneket, az érdemtelen bátya kísérletét és kudarcát, valamint a IX. éneket, a bikakalandot, mint a hős egyik alsóbb fokú erőpróbáját, szemmeláthatólag a népmese analógiájára illesztette a második részbe. Míg azonban a népmesében három testvér, három erőpróba szerepel, *Toldiban* a hármas szám kettőre van csökkentve. Általában a második rész erősen magán viseli a népmese hatását s igen kis változtatással át lehetne alakítani népmesévé. A jelentősebb népmesei vonásokra röviden utalok.

György is, Miklós is a szülei házból indulnak el céljuk felé. E cél ugyan kettejükénél nem ugyanaz, de mégis rokon; sőt egy percre azonos is, midőn Lajos király a győztes bajnokot a Toldi-vagyonnal s a vitézi életpályával akarja jutalmazni.

Miklós a gyászoló özvegyet anyjának nézi. A mesehős is anyjának szólítja az útban talált öregasszonyt, mire ez vissza szokott felelni: «Köszönd, hogy anyádnak szólítottál...»

A népmesére emlékeztet az összes szereplők összegyűjtése az utolsó énekben. A mese rendesen lakodalommal végződik, melyben mindenki részt vesz, még a mesélő is. Arany a végén mintha mentegtené is magát a lagzi elmaradásáért, mert különösebb ok nélkül is jónak látja hőséről megjegyyezni, hogy

Szívét nem bántá még nyila szerelemnek.
Nem is lőn asszonnyal tartós barátsága,
Azután sem lépett soha házasságra...

Hogy Aranynak *Toldija* megalkotásakor a népmese is szeme előtt lebegett, arra egy-két külső bizonyítékunk is van. Így már maga a pályázat, melyre *Toldi* elkészült, megszabta a forma és szellem népiességét. Már pedig ennek egyik legfontosabb lelőhelye a népmese. Egyik kimutatható mintájában, a *János vitéz*ben, népmesei anyag van felhalmozva. Arany

Toldi után közvetlenül népmesét irt, *Rózsa és Ibolyát* s ezt oly sikerültnek tartotta, hogy meglepő elfegultsággal *Toldi* fölé helyezte. Végül a népmesékre utal a *Toldi* nyelve is: Lehr Albert nagy kommentárjából tudjuk, hogy az eposzban hosszú sora van a nép mese nyelvkincséből vett kifejezéseknek.

*

Valószínűleg így alakult ki és nyert szilárd kompozíciót Arany szellemében *Toldi* második fele Ilosvai kerek, összefüggő adatából, a cseh vitézzel való bajvívásból a népmese példájára kibővítve. E kikerekített második rész analógiájára foglalta azután keretbe *Toldi* első részét, Miklós gyilkosságának történetét előzményével és következményével együtt. Legalább is nagyon valószínű, hogy a Laczfi nádor hadával való találkozás az özvegyvel való találkozás mintájára került első helyre, mint hasonló cselekvényindító motívum. A Laczfi hadával való találkozásnak Ilosvainál, az egésznek szempontjából nincsen semmi jelentősége. Elszigetelt epizód, Miklós népies foglalkozásának példája, puszta erőpróba. Ellenben az özvegyvel való találkozás már Ilosvainál felkelti Miklós részvétét s célt ad neki. Ennek példájára kavarja aztán fel Miklós belsejét a Laczfi nádorral való találkozás s indítja meg lelkiileg is, testileg is.

A VI. ének szemmeláthatólag a befejező XII. ének ellenpárjául alakult. Mindkettőben bűnhődik György, ott tréfából, itt komolyan. Ami a XII. énekben valóság, Miklós vitézi pályája, a VI-ikban megvalósítandó terv. Az utolsó ének valamennyi szereplőt összehozza, a VI. ének szétválasztja: egymásután indulnak Budára Miklós, György, Bence, Toldiné. Különösen részletesen van kiképezve s finom ellentétbe állítva Miklósnak anyjával való találkozása. Az egyik fájdalmas búcsú, a másik örvendetes viszontlátás. Az egyikben Miklós keresi fel anyját titokban, éjjel bánatos lélekkel, a jövő bizonytalanságának érzetével, bátyja üldözésétől tartva; a másikban viszont anyja keresi fel s öleli meg fiát nyíltan, a király meg a nagy urak szemeláttára, miután bocsánatot nyert s fényes vitéz lett. Amott a bűntől, itt a túlaradó örömtől sírnak. Míg amott a bánat elfojtja, itt az öröm megoldja az édes anya szavát.

Még a IX. ének, az alsóbb fokozatú erőpróbának beillesztett bikakaland kívánt megfelelő ellenpárt. Így gondolta ki Arany a farkakalandot. Rokonságuk szembetűnő. Ez is, az is éjjel történik, jelképezve mintegy Miklós sorsának sötét-ségét. Mindkettő elmélkedésre készíti, egyik bátyja gonosz-ságán, a másik az emberek hálátlanságán. Ez is, az is gondolatot ad a hősnek, melynek végrehajtásával ez epizódszerű események szorosan fonódnak a cselekvénybe.

Így kerekedhetett ki *Toldi* első hat éneke a második rész hatására — s megszületett a magyar költészet egyik legművészebb szerkezetű alkotása. Ennek a remek kompozíciónak alapformáját felismerhetjük már Ilosvai históriájában, amennyiben ott is a história magvával szolgáló mozzanat, Miklós bajvívása alakítólag hatott az egész krónika kompozíciójára. Tehát Ilosvai Aranynek nemcsak nyersanyagot adott, hanem megmutatta, persze a maga kezdetlegességében azt a kompozíció-formát, amelyet a szerkesztés legnagyobb magyar művésze a maga tökéletességében kiképzett.¹

NAGY SÁNDOR.

¹ A dolgozatnak van sok helytálló, részben figyelemreméltó megállapítása, de vannak merészebb föltevései is, s ezeket nem mernők egykönnyen elfogadni. Bármilyen tudatos művész volt is Arany, költőink között kétségkívül a legtudatosabb, mégsem gondolnám, hogy *szándékosan* képezte ki a párhuzamos énekeket egymás párjává vagy ellentétévé — ezzel a kételkedéssel azonban nem akarom lerontani magának a tény-megállapításnak erejét, a párhuzamosságnak, ill. ellentétességnek meglétét. Nyilván az sem több föltevésnél, hogy Arany figyelmét Ilosvai krónikájában a bajvívás kapta meg, s hogy a *Toldi* cselekvénye két külön esemény összetételéből alakult ki. A fejtegetések azonban egy lépéssel bizonyára közelebb visznek az eposz genezisének ismeretéhez, s ez érdem. *Szerk.*